A. Teeuw

Balische invloed op het Sasaks (met 4 kaartjes)

In: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde 110 (1954), no: 2, Leiden, 116-131

This PDF-file was downloaded from <http://www.kitlv-journals.nl>

BALISCHE INVLOED OP HET SASAKS.

De dialectgeografie heeft de historisch-comparatieve taalwetenschap belangrijke methodische¹⁾ en praktische vernieuwing en verfijning gebracht¹⁾. Hij heeft enerzijds overtuigend, en aan de hand van hedendaags, overvloedig materiaal aangetoond dat de geschiedenis van een taal of dialect veel gecompliceerder, veel minder rechtlijnig is dan men tevoren dacht, anderzijds de middelen aan de hand gedaan om die veel gecompliceerder werkelijkheid de baas te worden. Vooral allerlei kwesties die samenhangen met de invloed die de ene taal op de andere uitoefent, factoren van ontlening en taalmenging zijn gebleken niet van incidenteel, maar van permanent groot belang te zijn in iedere taal- en dialectgeschiedenis. Ieder woord, ieder taalelement heeft zijn eigen geschiedenis, die aan de ene kant nooit op zichzelf mag worden gezien, niet bestudeerd dus buiten het verband met de andere elementen en het taalsysteem waartoe het op zeker moment behoort — maar die aan de andere kant weer zijn eigen bijzonderheden vertoont, welke de taalkundige verbieden zo'n woord of element als een anoniem geval-uit-een-rij te beschouwen. Vooral op het gebied van de klankgeschiedenis, waar immers ook de historisch-comparatieve taalwetenschap zijn grootste successen behaalde, is de correctie die de dialectgeografie aanbracht op zijn methode en resultaten heilzaam en vruchtdragend geweest. Juist ook de regelmatigheid van klankcorrespondenties tussen verschillende historisch verwante talen, basis en uitgangspunt eigenlijk van heel de comparatieve linguïstiek, wordt telkens verstoord en door-kruist door die individuele woordgeschiedenissen, of juist: die regelmatige formules van klankovereenstemming zijn een vaak nuttige, maar niet zelden misleidende en gevaarlijke samenvatting en abstrahering van de reële individuele woordgeschiedenissen: de vocaal *ui* van *huis* heeft in het ndl. taalgebied een ander lot gehad dan de 'etymologisch identieke' van *muis*, omdat de geschiedenissen van de woorden *huis* en *muis* verschillend waren (en hetzelfde geldt voor de *au* van *du*. *Haus* en *Maus*). Weliswaar heeft het standaard-ndl. van vandaag in beide woorden dezelfde *ui*, en had het oudste germaans dat wij kennen

¹⁾ Inleidingen in de dialectgeografie zijn bv. A. Dauzat, *La géographie linguistique*, 2e dr. Parijs 1943: A. Bach, *Deutsche Mundartforschung*, 2e dr. Heidelberg 1950

in beide *u*: — maar die identiteit van de vocalen geldt al dadelijk niet voor de ndl. dialecten: er zijn streken in O.-Nederland waar men /hy:s/ en /mu:s/ naast elkaar zegt. Dat verschil is niet zo te verklaren dat die vocaal zich in die streken in de verschillende woorden verschillend ontwikkeld zou hebben, maar zo, dat men in die streken het woord /mu:s/ in zijn eigen vorm heeft bewaard, terwijl men voor 'huis' de eigen vorm heeft laten vallen, en in plaats daarvan de vorm /hy:s/ aan naburige dialecten (waar men /hy:s/ en /my:s/ zei!) heeft ontleend. De dialectgeograaf²⁾ brengt de verbreiding van de verschillende vormen /mu:s/, /my:s/, /mø:s/, /møys/ in de hedendaagse ndl. dialecten in kaart, doet hetzelfde met de vormen van het woord *huis*, en liefst nog met een groot aantal andere woorden met etymologisch dezelfde vocaal (de germ. /u:/ dus), en hij kan dan uit analyse en vergelijking van al deze afzonderlijke kaarten eerst de geschiedenis van al deze woorden pogen vast te stellen, en tenslotte dan ook de geschiedenis van de ogerm. /u:/ in 'het' Ndl. Pas dan is de zeer gecompliceerde werkelijkheid die achter de schijnbaar zo eenvoudige en afdoende formule: ogerm. /u:/ > mnl. /y:/ > mod. ndl. /øy/ schuilgaat rechtgedaan. Ik zeg niet dat zo'n abstraherende formule als samenvatting van de historische ontwikkeling geen nut en waarde zou hebben — maar hij kan een gevaar zijn als men meent dat hij méér is dan een eenvoudige formule die een ingewikkelde werkelijkheid schematisch samenvat.

Er is dus een voortdurend proces van ontlenen en doorgeven van taalmateriaal, van dorp tot dorp en van stad tot stad, van dialect tot dialect en van taal tot taal, en dat is niet een abnormale, exceptionele, maar de normale en regelmatige situatie in de ontwikkeling van de talen. De veelvormigheid en gevarieerdheid van dat proces heeft de dialectgeografie in de West-Europese talen fraai aangetoond. Het speelt zich zo goed af op kleine schaal, tussen twee dorps-taalgemeenschappen, als tussen de cultuurtalen — Frings heeft op fascinerende wijze bv. aangetoond hoe het West-Europese taalgebied in dit opzicht, ondanks de schijnbaar zo scherpe grens tussen Romaanse en Germaanse talen, telkens als een grote taalgeografische eenheid functioneert, hoe talrijke woorden van oude tijden af zich door dit West-Europese gebied bewegen, over nationale en linguïstische grenzen heen³⁾. Stellig

²⁾ In casu G. G. Kloeke, *De Hollandsche expansie...*, Den Haag 1927.

³⁾ Zie bv. Th. Frings, *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache*, Halle (Saale) 1948, waarin veel vroeger detailonderzoek op heldere wijze wordt samengevat.

betreffen deze bewegingen niet alleen woorden en klanken, maar ook morfologische en syntactische elementen, al is op dat terrein nog betrekkelijk weinig gewerkt door de eigenaardige moeilijkheden die zulk onderzoek met zich brengt.

Het zal niet veel betoog behoeven dat een onderzoek volgens de taalgeografische methode ook in een gebied als Indonesië noodzakelijk en veelbelovend is. Afgezien van het feit dat ontlening en beïnvloeding op grote schaal tot de normale taalgeschiedenis behoort, zijn er immers factoren die in Indonesië nog zwaarder tellen dan in West-Europa. Zo heeft bv. de sterk conserverende, 'therapeutische' ⁴⁾, unificerende invloed van literaire talen, standaardtalen, die bv. in Europa de gevolgen van de verscheidenheid der individuele woordgeschiedenissen vaak beperkt of gladgestreken hebben, in Indonesië op een enkele uitzondering na geheel ontbroken. Terwijl in Europa al spoedig bepaalde dialecten, van grote steden, politieke en culturele centra e.d., ook als zij niet tot nationale taal werden, groot overwicht kregen, en bijna permanente centra van taalvernieuwing werden, vanwaar de invloed uitgolfde in het omringende gebied, zal in de meeste gebieden van Indonesië de verhouding tussen de dialecten veel labieler geweest zijn. Zij waren of gelijkwaardig, konden dan tegelijkertijd van elkaar taalgoed overnemen en aan elkaar „lenen”; of er was historisch sterke schommeling of verandering: nu eens had het ene, dan weer het andere overwicht, meer prestige, en dus meer invloed. Java vormt daarop misschien in zekere mate een uitzondering, maar in het algemeen zal elders de situatie niet veel verschild hebben van die op Lombok, waar telkens wisseling van politiek en cultureel, d.i. taalvernieuwingscentrum geconstateerd kan worden, terwijl bovendien in allerlei gevallen taalvernieuwingen tegen de op dat moment heersende maar blijkbaar zwakke stroom in zich verbreidden. Bovendien moet men in Indonesië, in veel sterker mate dan in West-Europa althans in historische tijd het geval is, rekening houden met de beweeglijkheid van volkjes en groepjes, met daaruit voortvloeiende taalmengingen en botsingen, met kolonisatie dichtbij en verweg, terwijl tenslotte de problemen van substraten en superstraten, van de lagen waaruit de huidige IN talen zijn opgebouwd nog nauwelijks geëntameerd zijn, en voor een goed deel wel onoplosbaar zullen blijven.

⁴⁾ De term is van de grondlegger van de Franse dialectgeografie, J. Gilliéron; zie bv. zijn *Pathologie et thérapeutique verbales*, Parijs 1921. Over de 'genezende' invloed van de literaire talen op dialecten spreekt m.n. ook Dauzat in zijn genoemd boekje — niet zonder eenzijdigheid overigens.

Ik denk aan Dempwolff's hypothese ⁵⁾ dat in het Dajaks twee lagen te herkennen zijn, een oudere en een jongere; hypothese die gebaseerd is juist op een groot aantal onregelmatigheden in klankcorrespondenties die het Dajaks tgo. het 'oerIN' en de andere IN talen vertoont. Het is alleszins aannemelijk dat deze 'verklaring' van de onregelmatigheden in hoofdtrekken juist is — maar men zou dgl. hypothesen dan wel voor een groot aantal IN talen kunnen opstellen, omdat in bijna alle IN talen het aantal onregelmatigheden in de correspondenties van klanken zeer groot is: een blik op de paragrafen, gewijd aan de klankovergangen van oerIN r_1 en r_2 in de Bare'e- en Mori-spraakstukken van Adriani en Esser is voldoende om de problematiek te laten zien. Ontwarring van deze puzzles, verklaring van deze onregelmatigheden door verschillende lagen in die talen (en in alle IN talen) aan te nemen helpt ons niet zo heel veel verder, zolang die proto-, deuter- enz. Dajaks of Bare'e's een puur taalkundig begrip blijven; en de taalkundige mag er niet op rekenen dat de culturele of fysische anthropologie, de geschiedwetenschap of de archaeologie aan zijn hypothetische bevolkingslagen spoedig grotere realiteit zal verlenen. Hij zal veilig doen te trachten op taalkundige wijze verder te komen. De dialect- of taalgeografische methode wijst hem daartoe belangrijke wegen: stellig zal uit nauwgezette studie van de verbreiding van individuele woorden en andere taalelementen in de hedendaagse talen en dialecten zeer veel te leren zijn omtrent de geschiedenis van die individuele woorden enz. — en pas door vergelijking, zo mogelijk synthese van die 'geschiedenissen' zal men kunnen komen tot verklaring van allerlei onregelmatigs bv. in de klankcorrespondenties tussen de verschillende IN talen.

Mijn dialectonderzoek op Lombok bewees op kleine schaal de mogelijkheden die een dgl. methode biedt: zo is de representatie van de oerIN r_1 en r_2 ook op Lombok een vrij ingewikkelde kwestie. Maar het schijnt toch wel mogelijk, door vergelijking van de gegevens in de hedendaagse dialecten, te komen tot een inzicht in het ontstaan van die ingewikkeldheid, en vandaar wellicht tot een aannemelijke hypothese omtrent de toestand in het 'Oersasaks', dwz. het uitgangspunt van de Lombokse taalgeschiedenis waarvan de huidige toestand het (voorlopige) eindproduct is. Dan pas zal de vergelijking met buiten-Lombokse gegevens waardevol en betrouwbaar kunnen worden.

⁵⁾ O. Dempwolff, Entstehung von Nasalen und Nasalverbindungen im 'Ngadju (Dajak), Zeitschrift für Eingeborenensprachen XIII (1922), p. 161 vv. Vgl. zijn Vergleichende Lautlehre des Austronesischen Wortschatzes II, p. 51 vlg.

Intussen is het de bedoeling van dit artikel een andere, in zeker opzicht nogal bizondere vorm van invloed van een taal op een andere te bespreken, zoals die op de taalkaarten die ik van Lombok gemaakt heb aan het licht is getreden: de Balische invloed op het Sasaks. Ik moet onmiddellijk het voorbehoud maken dat deze invloed niet een speciaal doel van mijn onderzoek is geweest, dat de beneden ter sprake komende serie gevallen van invloed van Balisch op Sasaks dus een toevallige is, achteraf uit het *in dit opzicht* willekeurige materiaal te voorschijn gekomen, en dat het onderstaande de invloed van Balisch op Sasaks dus ook geenszins afdoende, representatief behandelt. Allerlei aspecten van de taal komen in het geheel niet aan de orde (morfologie, syntaxis), en op ondergeschikte punten, losse woorden valt onevenredig veel nadruk. Niettemin meen ik dat een behandeling van deze Balische invloed leerzaam is, niet in de laatste plaats om de methode en mogelijkheden van taalgeografisch onderzoek op het IN taalgebied te demonstreren. Sommige gevallen zijn zelfs voorbeeldig in dit opzicht, met name de tientallenkaart (K62) is een juweel van helderheid en ondubbelzinnigheid m.i. Maar ik moet wel weer onmiddellijk waarschuwen: zo mooi lukt het lang niet altijd, zo duidelijk is de interpretatie van de kaarten maar zelden, zo ondubbelzinnig is de geschiedenis maar van enkele woorden en vormen.

Deze bijzondere doorzichtigheid van een aantal gevallen van Balische invloed op het Sasaks is zeker voor een deel toe te schrijven aan de bijzondere omstandigheden en factoren die bij deze taalinvloed gelden: Balisch en Sasaks zijn talen met typische verschillen in allerlei opzichten, zodat het vaak geen vraag is of wat ontlening aan het bal. schijnt toch ook niet een eigen sas. woord zou kunnen zijn ⁶⁾. Voorts is de bal. invloed op Lombok recent, historisch traceerbaar, en vindt hij zijn haard in homogene bal. nederzettingen op Lombok die alle binnen een beperkt gebied liggen en zich in alle opzichten (taal, cultuur, godsdienst) scherp zijn blijven onderscheiden van de omringende sas. dorpen. In dit opzicht is bv. de invloed van het Sumbawarees op het Sasaks veel moeilijker vast te stellen. Die invloed is stellig belangrijk geweest — maar veel ouder, noch historisch noch geografisch te begrenzen, zeker is ook hier en daar samensmelting van sas. en smbw. bevolkingselementen aan te nemen (er was geen scherpe godsdienstige of culturele tegenstelling, zoals bij Baliërs en Sasaks, die een dgl. samensmelting

⁶⁾ Soms bestaat die mogelijkheid natuurlijk wel, zie bv. beneden bij K 55 over *busun*.

verhinderde), en tenslotte staat het Sumbawarees qua taal in diverse opzichten misschien dichter bij het Sasaks dan het Balisch, al is omtrent de taal van West-Sumbawa nog te weinig bekend om hierover met enige zekerheid te kunnen spreken.

Iedere dialectgeografische studie werkt met kaarten — ik moet voor het onderstaande dan ook in principe voortdurend verwijzen naar de Atlas die al gepubliceerd is. Ten gerieve van lezers van dit artikel die niet over de Atlas beschikken zijn een paar van de kaarten uit de Atlas hier in vereenvoudigde vorm opgenomen ⁷⁾. Voor de details en de hier niet gereproduceerde kaarten zij intussen steeds naar de Atlas zelf verwezen. Op de eerste kaart worden verder alle nummers van dorpen die in dit artikel apart genoemd worden aangegeven. Het is tevens misschien nuttig, een enkele topografische, demografische en historische bijzonderheid te doen voorafgaan.

Lombok is een dichtbevolkt eiland — het heeft thans stellig meer dan een miljoen inwoners, op een oppervlakte ongeveer gelijk aan die van Noord-Brabant. De werkelijke dichtheid van bevolking is intussen belagrijk groter dan deze gegevens suggereren, omdat waarschijnlijk wel de helft van de totale oppervlakte onbewoond en grotendeels ook onbewoonbaar is. Een brede strook langs de Zuidkust wordt gevormd door een schaars bewoond, troosteloos-onvruchtbaar heuvellandschap (alleen in het Midden-Z, Pudjut (85) en omgeving en in het uiterste ZO (Djerowaru, 141) komen ver Z dorpen van enige betekens voor), terwijl het grootste deel van de N helft van Lombok wordt ingenomen door de reusachtige Rindjani en zijn uitlopers en nevenbergen, zodat ook hier, behalve dicht langs de kust, en in het NO sporadisch ook wat meer in het binnenland, vrijwel geen mensen wonen. Verreweg het grootste deel van het miljoen mensen op Lombok woont dus in een strook die zich midden over het eiland van Oost naar West uitstrekt, en die nergens breder is dan 40 km. Intussen geeft de huidige verdeling van de bevolking over het eiland geen goed beeld van wat historisch de belangrijkste centra geweest zijn. Er zijn althans allerlei aanwijzingen

⁷⁾ Op KVI zijn alle op de overeenkomstige kaart van de Atlas voorkomende dorpen door een stip aangegeven. Alleen van de in dit artikel speciaal genoemde dorpen zijn de nummers ingetekend. Voor de bij die nummers behorende namen zie men blad IV van de Atlas. De vereenvoudigingen die op de andere kaarten zijn aangebracht spreken voor zichzelf. — De kaarten werden voor dit artikel opnieuw getekend door de heer P. C. Houttuin, tekenaar aan het Geographisch Instituut van de Utrechtse Universiteit; voor de vlotte medewerking zeg ik hem gaarne dank.

dat vroeger grote stukken van de thans dichtbevolkte middenzone vrijwel of geheel onbewoond zijn geweest, terwijl onbelangrijke uit-
 hoeken van thans oude kernen van bewoning geweest zijn. Zo waren
 vroeger zeker belangrijke centra gelegen in de dorpen die thans
 Tandjung, Bajan en Sembalun heten (resp. no. 185, 178 en 174, in NW,
 N en NO). Allerlei gegevens wijzen daarop. Het zwaartepunt van de
 bevolking in het O heeft zich ook verplaatst. Er zijn aanwijzingen voor
 een oud 'rijk' in de heuvels ten O van het huidige Lombok (170), nu
 een vrijwel onbewoond gebied; later, ook in het begin van de Com-
 pagniestijd nog was Sélaparang (167), nu een klein en afgelegen dorpje,
 een belangrijk centrum, tijdelijk zelfs wel 'de hoofdstad' van het
 eiland⁸⁾. Sélaparang is verwoest door de Baliërs in het eind van de
 17e eeuw, en een belangrijk deel van de grote dorpen meer naar het Z
 is begonnen als nederzetting of kolonisatie van toen gevluchte of ver-
 bannen groepen Sélaparangers. De thans zo belangrijke strook van
 Rarang (102) langs de grote Oost-West-weg via Masbagiq, Pantjor en
 Kelaju (113, 151, 149) naar Labuanhadji (144) was waarschijnlijk vóór
 vier eeuwen onbewoond oerwoud. In het ZO weet de traditie van een
 rijk Purwadadi, dat verwoest zou zijn ten tijde van de Islamisering van
 Lombok vanuit het NO; ook van dit rijk, niet ver van Sakra (126)
 gelegen, zijn allerlei jongere dorpen van vandaag afkomstig, volgens
 de overlevering, die gezien de taalkundige band die deze "zuster"-
 dorpen verbindt niet onbetrouwbaar schijnt. Thans zijn belangrijke
 centra in het ZO het ouderwetse Djerowaru (141) dat wsl. wel in nauwe
 relatie tot Purwadadi heeft gestaan, en het meer moderne, jongere
 Sakra (126), thans een zeer groot en invloedrijk dorp. Ook in Midden-
 Lombok zijn de dorpen die thans de belangrijkste zijn (Praja, 96, meer
 in het Z en Mantang en Kopang (89 en 92) in het N) historisch wel-
 licht secundair. Tegenover deze drie dorpen, die in nauwe historische
 relatie met elkaar en met Sakra schijnen te staan, staat het overoude
 en eerbiedwaardige Pudjut (85), dat in de overlevering als een van de
 oudste centra te boek staat. I.h.a. schijnt dit uiterste Midden-Z belang-
 rijker geweest te zijn; ook in de thans niet meer bewoonde gebieden,
 W van Pudjut, moeten oude kernen gelegen hebben. West-Lombok
 daarentegen, thans misschien het belangrijkste gebied, is voor het
 grootste deel pas in recente tijd bewoond geraakt. Oude, voor-balische
 kernen zijn zeker Koripan (55), waarschijnlijk Bertais (22) en Medain

⁸⁾ Men zie over een en ander het nuttige artikel van H. J. de Graaf, Lombok
 in de 17e eeuw, Lombok-nummer van DJAWA en van de Mededeelingen van de
 Kirtya Liefcrinck-van der Tuuk, Singaradja-Jogjakarta 1941, p. 43-61.

(52) (al is de huidige bevolking van Medain zo min de voortzetting van de oude bevolking ter plaatse als dat bij Sélaparang het geval is) en misschien Gerung (57); maar de hele zone waar thans de grote centra van Balische en Sasakse bevolking liggen: Ampenan, Mataram, Tjakranegara e.d. is naar het schijnt pas gecultiveerd na de komst van de Baliërs op Lombok, dat is na de 17e eeuw. Ook hier zijn niet alle details duidelijk, er is bv. in de traditie sprake van een veel vroegere bal. invloed, en misschien zijn daarvan ook in de taal nog sporen aan te wijzen — maar zoveel is zeker dat de dominerende positie van West-Lombok van recente datum is, en dat de belangrijkste dorpen jong zijn. Vele van die jonge dorpen zijn van zeer verschillende herkomst, taalkundig is het Westen een typisch menggebied, waar veelal elk dorp nog zijn eigen dialect, d.i. dat van zijn moederdorp, bewaard heeft. Men kan zeggen dat men op de meeste taalkaarten van Lombok alle vormen die op die kaart voorkomen óók ergens in het W vindt. Natuurlijk is het niet toevallig dat juist het W na de komst van de Baliërs zo belangrijk werd: zij gingen er zelf wonen, en trokken daardoor vanzelf sommige Sasakse groepen aan, terwijl bovendien onder dwang van de Balische overheersers allerlei Sasakse nederzettingen in het W werden gevormd. Zo zijn vele kolonies uit het NO in het W op bevel van de Balische heren gesticht, die daarmee een dubbel doel hadden: gevaarlijke groepen Sasaks werden onder directe controle gebracht, en het onbewoonde Westen raakte bevolkt, wat natuurlijk alleen al voor de bewerking van de grond van grote betekenis was. Ik heb niet kunnen ontdekken of ook de kolonies uit 174, Sembalun (met name 60, 61, 62) en 178, Bajan (vooral 65, 40, 41, 25) ten dele of alle onder Balische dwang ontstaan zijn; conflicten met Bajan heeft het Balische bestuur in ieder geval wel gehad, aan de andere kant liggen althans sommige van die dorpen nu niet bepaald in een gebied waar een Balische vorst in de eerste plaats controle kon uitoefenen of ontginning zou willen laten verrichten. Van belang voor de taalkundige invloed was natuurlijk ook dat al spoedig na de definitieve onderwerping, kort voor 1700, kolonisten uit Karangasem op Bali zich op Lombok vestigden, al vormden zij dan eigen nederzettingen. Deze Balische dorpen zijn er tot op de huidige dag, en hoewel kwantitatief de betekenis van de Baliërs op West-Lombok niet groot is — er zullen er tussen de 20.000 en 30.000 wonen — is economisch hun invloed ook na de val van de Balische dynastie in 1894 groot gebleven. Zo is te verklaren dat m.n. in het W van het eiland Balische taalinvloed te vinden is. Ik zal thans alle kaarten van mijn Atlas waar zulke invloed zich aftekent aan een onderzoek

onderwerpen; daarbij valt de volle nadruk op de taalkundige, dialect-geografische interpretatie van de kaarten. Met name de vraag waarom op enkele kaarten zulke sterke Balische invloed te zien is en op andere helemaal geen kan in zijn algemeenheid niet beantwoord worden, bij sommige kaarten kan men vermoedens uiten, maar vooral verliezen zulke vermoedens aan kracht als men niet kan aantonen waarom in overeenkomstige gevallen van Balische invloed geen sprake schijnt te zijn. Vaak zal pas cultuurhistorisch onderzoek in ruime zin bevredigende verklaringen aan de hand kunnen doen.

In de eerste plaats vertoont Balische invloed zich zeer duidelijk op enige telwoord-kaarten. Daarvan levert K62 (hier gereproduceerd) door zijn etymologische ondubbelzinnigheid en door zijn geografische spreiding van het Balische element een nagenoeg ideaal voorbeeld hoe een expansie werken kan. Voorop sta dat op heel Lombok — afgezien van de Balische dorpen in het Westen uiteraard — de vormen voor 10, 20, 50, 80, 90 identiek zijn (behoudens niet ter zake doende fonetische verschillen), nl. *sěpulu*, *duapulu*, *sěkět*, *baluqpulu*, *siwaqpulu*. Het Balisch van Tjakranegara (20) voor deze getallen is (*ha*)*dasa*, *duandasa*, *sěkět*, *uluandasa*, *sañandasa*, wat ook alg. Balisch schijnt te zijn. *Sěkět*, oorspr. *sě-ikět*, 'een bundel' heeft een grote verbreiding, is in ieder geval bekend in alle talen van Java, en het maakt de indruk, oorspr. Javaans te zijn. Het is daarom niet zeker te zeggen of het op Lombok een Balische vernieuwing is, dan wel een al veel oudere Javaanse — het is natuurlijk niet ondenkbaar, dat zo'n karakteristieke getalaanduiding op zichzelf, dus zonder relaties met andere telwoorden, zich over een groot gebied uitbreidt — aan de andere kant is de mogelijkheid van een Balische vernieuwing juist gezien de invloed van het Balisch op de andere telwoorden toch wel aannemelijker. In ieder geval is er geen dorp waar *sěkět* niet de aanduiding voor 50 is. Voor 80 en 90 staan Balisch en Sasaks scherp tegenover elkaar, evenals voor 20. Voor 80 en 90 kan beïnvloeding van het Sasaks door het Balisch belemmerd zijn door het feit dat de woorden voor 8 en 9 op Bali zo geheel anders luiden dan in het sas.: *akutus* en *asia* (Tjakranegara *kutus*, *sia*) (*sañandasa*!) tgo. *baluq* en *siwaq*. De enige verklaring die ik bedenken kan voor het onbeïnvloed blijven van 20 (*duapulu* op heel Lombok) is dat mogelijk 20 te nauw hoort⁹⁾ bij de serie van 11—19, die zelf ook niet

⁹⁾ Ik bedoel: in het taalgebruik: bij het tellen vormt 20 met 11-19 één doorlopende serie, zoals 10 met 1-9; één pauze in het tellen volgt na 10, 20 enz.,

KAART VI
BEWONING

KAART 35
SAMBI

- 1. alleen sambi als naam voor rijstschuur
- 2. naast sambi andere naam of namen voor rijstschuur
- 3. sambi niet als naam voor rijstschuur

KAART 62
30, 40, 60, 70

- 1. 30 = tēluṇdasa
40 = pētaṇdasa
60 = nēmdasa
70 = pituṇdasa
- 2. 30 = tēluṇdasa
40 = pētaṇdasa
60 = nēmdasa
70 = pituṇdasa
- 3. 30 = tēluṇdasa
40 = pētaṇdasa
60 = nēmpulu
70 = pituṇdasa
- | 4. 30 = tēluṇdasa
40 = ēmpatpulu
60 = nēmpulu
70 = pituṇdasa
- + 5. 30 = tēluṇdasa
40 = ēmpatpulu
60 = nēmpulu
70 = pituṇdasa

KAART 63
175

- | 1. 175 = satus pituṇdasa lima
- 2. 175 = satus pituṇdasa lima
- △ 3. 175 = satak kuraṇ sēlāe
- 4. 175 = lēbak

verbalischt is: *solas, duolas, tēluolas, patolas, limolas, nēmolas, pituqolas, baluqolas, siwaqolas* zijn, behoudens fonetische detailverschillen, voorzover ik heb nagegaan alg. sas. Daarentegen is de serie van 21—29 met *-likur* vormen wsl. wel weer bal. — al kan ook hier aan een oudere directe ontlening aan het Javaans worden gedacht. Ook 25, *sēlaé*, is alg. sas. en hier schijnt de vormelijke overeenstemming met bal. tgo. jav. *sēlawé* een argument op te leveren voor ontlening van al die sas. telwoorden die bal. en jav. zijn aan het bal. Maar aan de andere kant: zo goed als het bal. van jav. *sēlawé* *sēlaé* gemaakt heeft (nog afgezien van de mogelijkheid van jav. dialectverschil!) kan het sas. dat in vroeger tijd gedaan hebben. Een bewijs hebben we dus ook hier niet¹⁰).

Kan men dus in al die gevallen met meer of minder reden twijfelen aan de herkomst van de sas. telwoorden — onmogelijk schijnt twijfel in de gevallen die K62 speciaal behandelt. In de telwoorden 30, 40, 60, 70 is zoals de kaart aangeeft afwisseling van *-dasa* en *-pulu* te vinden in het sas. Nu is *dasa*, ontleend aan het skt. *daśa*, in IN talen buiten Lombok alleen in jav. en bal. bekend: in jav. alleen in het krama in de aanduidingen van de tientallen, in het bal. zowel in ceremoniële als in niet-ceremoniële taal. Op zichzelf zou het sas. natuurlijk ook nog wel een jav. cer. term hebben kunnen ontleen, al schijnt het onwaarschijnlijk. Maar de geografische spreiding van de *dasa*-vormen verbiedt een dgl. opvatting absoluut. Het blijkt immers bij een blik op de kaart dat de *dasa*-vormen minder talrijk worden van West naar Oost: in het grootste deel van W.-L. vindt men *dasa* in alle vier behandelde vormen (teken 1 op bijg. kaart), in de N randzone van W.-L. en in vrijwel heel M.-L. vindt men in 70 *-pulu*, in 30, 40, 60 *-dasa* (teken 2); en in O.-L. meestal *-dasa* in 30 en 40 (teken 3), soms alleen in 30 (teken 4); tenslotte is in dorp 178 (Bajan) en omgeving *-dasa* geheel onbekend (teken 5). Dit kaartbeeld is maar op een manier te verklaren: de haard van de *dasa*-vernieuwing of *-expansie* ligt in het Westen, d.i. het gebied waar de Baliërs wonen, en waar dus het intensiefste contact tussen Baliërs en Sasaks zal hebben bestaan en nog bestaat. Vandaar drongen deze *dasa*-vormen geleidelijk Midden- en Oost-Lombok binnen, en men ziet het proces als het ware aan de gang op de kaart: Masbagiq (113), het grote handelscentrum in het O, veemarkt, waar vroeger een Balisch garnizoen lag, althans periodiek, en dat ook bestuurscentrum was en

niet na 9, 19; misschien heeft dat dus een rol gespeeld bij het bewaard blijven van de eigen sas. vorm voor 20.

¹⁰) Waarmee ik niet wil zeggen dat ik in al deze gevallen ontlening aan het bal. niet verreweg het waarschijnlijkst acht.

is, vertoont niet toevallig de vorm *němdasa*, als enig dorp in heel O.-L. De dorpen in het W, langs de voet van het gebergte, die wat ter zijde van de grote wegen en het Balische invloedscentrum liggen (1, 4, 6, 12, 25, 26) hebben *pulu* in 70 nog bewaard. In een aantal dorpen van M.-L. werden òf voor 60 òf voor 70 (nooit voor beide!!) soms beide vormen naast elkaar gegeven. In O.-L. zijn het in de eerste plaats de smbw. dorpen, en verder een paar sas. die alleen in 30 *-dasa* hebben. Frappant is het smbw. dorpje 19, dat midden in het bal. centrum Tjakranegara ligt, maar niettemin de bal. invloed in deze woorden heeft vermeden.

Nu spreekt het vanzelf dat deze kaart niet voor 100 % betrouwbaar is. Men kan zelfs nog sterker zeggen dat een absoluut betrouwbare kaart van de situatie op dit ogenblik een onmogelijkheid is: immers zullen er van dorp tot dorp wel individuele verschillen zijn, de jongere generatie spreekt misschien juist in dit opzicht wat anders dan de oudere of de adel dan de gewone man. Gezien dit alles moet het eerder verrassend heten dat de zones van de verschillende stadia zich zo duidelijk aftekenen: men kan het immers wel aan toeval toeschrijven dat op deze kaart 78 *pitupulu* heeft tgo. 77 en 79 *pitundasa*, of 99 *němdasa* tgo. 101 *němpulu* — maar zeker niet dat het Westen als geheel scherp tgo. het Midden en dat weer tgo. het Oosten en Noorden staat.

Absoluut bewijs van de recente, d.i. na-Balische aard van deze vernieuwing is voorts het feit dat hij zich doorzet volledig los van de genealogische herkomst van de dorpen. Ik heb al aangegeven dat in het algemeen de herkomst van de verschillende dorpen in het W op de kaarten nog duidelijk blijkt. Maar op deze kaart zijn Bajanse, Sembalunse en NO kolonies volkomen eendrachtig verbalischt, tegenover hun moederdorpen, die de bal. invloed veel minder of in het geheel niet hebben ondergaan. Dit is inderdaad het beslissende kenmerk van alle bal. expansies: dat zij de genealogische verschillen van de dorpen volkomen passeren en onkenbaar maken. Op geen kaart staat zo scherp Midden-Lombok tegenover enerzijds Oost-, anderzijds West-Lombok, geen kaarten laten zo duidelijk *geografische* isoglossen zien als de kaarten met bal. vernieuwingen.

Terwille van de samenhang behandel ik nu eerst de beide andere telwoordkaarten, die ook Balische invloed vertonen, al is die invloed daar niet zo groot en scherp af te lezen als op K62. Op K63 (hier gereproduceerd) is opgenomen het telwoord 175. Daarvoor zijn drie hoofdvormen in het sas. bekend: *lěbak* (teken 4), *satus pitupulu* (of

pitundasa) lima (teken 1 en 2), en *satak kurañ sēlaé* (teken 3). Misschien is de tweede de oorspronkelijkste, naar alg. IN model. De laatste aanduiding, volgens de subtractieve methode, is waarschijnlijk op verschillende plaatsen onafhankelijk van elkaar ontstaan, kan bij wijze van spreken elke dag opnieuw ontstaan, gezien de bekendheid van het procédé. Het gebruikte woord voor 200, *satak*, is algemeen sas., hoewel zeker oorspr. aan het bal. ontleend, zoals alle hogere telwoorden. Ik spreek daarover thans niet nader. In ons verband het belangrijkste is *lēbak*: de etymologie van dit woord is interessant, maar voor ons doel niet van belang; de bal. herkomst van dit woord *met deze betekenis* op Lombok is volkomen zeker. Het woord is vrij algemeen in W.-L., ook aan de Noordkant, niet echter in het ZW, waar de subtractieve vorm frekwent blijkt. De vraag rijst of daar vroeger ook niet *lēbak* gebruikt zal zijn dat thans weer in onbruik geraakt is, want in verscheidene gevallen waar men *lēbak* nog wel kent (ook in de *lēbak*-dorpen in het O) geldt het volgens de informanten als verouderd (of kwamen mijn gegevens van zeer bejaarde zegslieden). Dan zouden we dus met een bal. vernieuwing te maken hebben, die al weer op zijn retour is — wat gezien het bijzondere karakter van dit telwoord, dat bv. in de BI volkomen onbekend is (en de telwoorden gebruikt men nu nergens zoveel als op school!) niet vreemd zou zijn. Merkwaardig blijft inmiddels deze concentratie van subtractieve vormen in een samenhangend gebied. De verbreiding van *lēbak* in het O, in 113 en omgeving bevestigt hetgeen bij de vorige kaart over dit dorp Masbagiq gezegd werd — het voorkomen van dit woord in het NW (185) schijnt wat over NW en N gezegd is te weerspreken. Intussen is de bal. invloed in het NW op andere kaarten ook veel sterker dan K62 deed vermoeden, er zijn trouwens in Pemenang (187) en Tandjung zelf ook nederzettingen van Baliërs; ik kom op dit NW nog terug bij K54. In ieder geval, en hoe dan ook, is deze K63 een duidelijke aanvulling van K62, en een goed vb. van de bal. expansie, die in detail wat anders en minder duidelijk is, maar in principe identiek met die van de vorige kaart. K64 is nog weer wat minder duidelijk, zou op zich zelf zeker niet bewijskrachtig zijn. Ik hoop bij een andere gelegenheid uitvoeriger over deze kaart te spreken, hier gaat het alleen om de klank van het woord voor 1600: typisch bal. is de vorm met pepet of pepetachtige vocaal in de voorlaatste syllabe (liggend streepje op de kaart: *sēpĕhâ*)¹¹).

¹¹) â staat voor de typisch bal., ook in het sas. doorgedrongen pepet-achtige vorm van het a-foneem in eindpositie; dezelfde vorm heeft dit foneem als voorlaatste vocaal in een woord wanneer het van een finale â slechts door h gescheiden

Deze vorm is in het W zeer algemeen, in het M daarentegen practisch onbekend, terwijl hij in het (N)O vrij frekwent is. Daarnaast vindt men in het Z zeer algemeen de vorm *sěpahâ*, met duidelijk een *a* in de voorlaatste syllabe, wat ook in het NO voorkomt, waar ook nog *sěpaha* vrij vaak te vinden is. Het behoeft wel geen betoog dat er incidenteel variaties zullen zijn, dat in bepaalde dorpen andere informanten misschien andere antwoorden hadden gegeven en dat hier en daar ook de waarneming niet juist geweest zal zijn — er zijn natuurlijk fonetisch overgangen en tussenvormen. Toch, als men met deze mogelijke onzuiverheden rekening houdt, blijft er een geografisch beeld: een homogeen W, waar de zuiver bal. vorm alg. is, een homogeen Z waar de bal. vorm wel wat betreft de slotvocaal gehandhaafd is, maar waar de voorlaatste vocaal versasakst is, en een NO, waar de drie vormen: de geheel balische, de half balische en de onbalische concurreren. Waarbij intussen voorop moet staan dat het woord als zodanig stellig een bal. leenwoord is, dat dus naar mate het verder doordrong meer ontbalischt of versasakst is.

Naast deze kaart kan men leggen K7, waar uitsluitend de aan het bal. ontleende fonetische overgang van een slot-*a* tot pepet is afgebeeld — *mata* is immers géén bal. leenwoord. Het *-â*-gebied beantwoordt vrijwel aan het gecombineerde *pěhâ-pahâ*-gebied van K64. Er zijn dorpen met in het ene geval *-a*, in het andere *-â*: dat kan op onjuiste observatie berusten, maar het kan ook berusten op die genoemde individuele variatie: sommige sprekers heb ik er op heterdaad op betrapt, hun normale uitspraak ten "gerieve" van de onderzoeker te wijzigen: iemand die desgevraagd, en op de bedoeling van de vraag gewezen, beweerde *mata* te zeggen, zei bv. *matâ* als hij het woord onbewust gebruikte. Ik zou dus geen conclusies tav. afzonderlijke dorpen durven trekken uit deze kaarten — maar in het algemeen en tesamen geven zij een goed beeld van de bal. expansie in zijn verschillende verbreidingsmogelijkheden. Andere bizonderheden van de kaarten zullen elders ter sprake komen.

Een volgende kaart die de bal. expansie weer fraai aantoonst is K35 (hierbij afgedrukt). Er zijn vele namen en vele soorten 'rijtschuur' op Lombok. De historische interpretatie van de dialectgegevens kost veel

is. Ik ben er niet zeker van of *sěpěhâ* voor het sas. de goede spelling is, *sěpâhâ* is ook mogelijk. De woordstructuur is immers onsasaks, vergelijkingsmateriaal ontbreekt. Het etymologisch identieke woord voor 'dij' (IN *paha*) luidt in de enkele sas. dialecten waar het bewaard is /pa:/ of met een fon. variant /pâ:/, zie K23.

moeite. Maar het enige wat ons hier hoeft te interesseren is het voorkomen van het etymon *sambi*: een dichte cirkel (teken 1) betekent dat in dat dorp *sambi* de enige naam is voor 'rijstschuur', van welk type ook; een open cirkel (teken 2) geeft aan dat in dat dorp *sambi* naast een of meer andere namen (en typen) rijstschuur voorkomt; in dorpen met een stip (teken 3) aangeduid, is de naam *sambi* voor 'rijstschuur' niet gebruikelijk. Het aardige van deze kaart is dat *sambi* ons dank zij Van der Tuuk¹²⁾ bekend is als een specifiek Karangasemse naam voor een 'rijstschuur'. Het Bâlisch van Lombok is immers het dialect van Karangasem! Dat dit woord inderdaad aan het bal. ontleend is in het sas. lijdt geen twijfel: en de geografische verbreiding komt het ons bevestigen: het is als bij (*sê*)*paha*: in het W bijna uitsluitend het bal. woord; in het hele Z en verspreid in het NO bal. en eigen sas. naast elkaar; en in het NO dan verder een aantal dorpen waar het bal. woord (en de bal. zaak event.) niet is doorgedrongen. We zien hier in het NW en zelfs N bal. invloed: de verbreiding van een naam en zaak als de onderhavige hangt natuurlijk van allerlei bijzondere omstandigheden af: in sommige dorpen is misschien van vernieuwing van rijstschuren in vele tientallen jaren geen sprake geweest, zodat het bal. type daar niet is doorgedrongen; een ander dorp is wellicht voor de helft tegelijk afgebrand, en misschien hielpen bal. timmerlui bij de opbouw. Hier vindt men het mooi, het bal. type te imiteren, ginds vermijdt men angstvallig de indruk de gehate, althans weinig geliefde Baliër te willen nadoen. Hier heeft men eigen timmerlieden, ginds bedient men zich van vreemde, event. balische. Gezien dit alles kan men zich ook hier er eer weer over verbazen dat de kaart nog zo'n duidelijk beeld oplevert van de zones van bal. invloed dan dat men op grond van losse bijzonderheden aan de bal. expansie als zodanig kan twijfelen. Natuurlijk zou een nader onderzoek van de verschillende genoemde factoren gewenst zijn — dat is niet mogelijk op grond van dit materiaal. De algemene taalkundige conclusies lijken echter onomstotelijk.

Twee andere kaarten die een duidelijke Balische vernieuwing laten zien zijn K54 en K55. De eerste is methodisch ook van belang. Wat ons hier vooral interesseert is de *-r/-h* tegenstelling in het woord voor 'kokosnoot' (nl. alg. sas. *ñiur*, maar in het W en NW hier en daar *ñuh* of *ñiuh*). Er zijn nog enige woorden die op het eerste gezicht dezelfde tegenstelling vertonen: K11 heeft immers tgo. elkaar *biwih* en *biwir* (c.q. *bibir*). Bovendien is het, taalvergelijkend beschouwd, dezelfde *r*, de *r*₂. Intussen leert een oppervlakkige vergelijking van beide kaarten al

¹²⁾ KBN Woordenboek 3, p. 351b, s.v. *sambi* II.

dat de isoglossen wel zeer verschillend lopen: op K54 alleen *-h*-vormen in het W, op K11 juist *-h*-vormen in het hele Z en in Bajan (178). En inderdaad hebben we hier niet met detailverschil in isoglossen te doen, maar met twee historisch totaal verschillende gevallen. De *-r/-h* tegenstelling van K11 is oud, en intern-sas. (al kan er wel oudere vreemde invloed op ingewerkt hebben). De details laat ik hier rusten, maar deze vernieuwing heeft zijn uitgangspunt in het Z gehad, en zich vandaar verbreid naar het N en ZO. Op K54 hebben we echter een recente W vernieuwing, de oorspr. vorm van het woord voor 'kokosnoot' luidde op heel Lombok *ñiur* (evt. *ñur*); en de *-h*-vormen zijn pas onder bal. invloed opgekomen. Vergeleken bij K35 en K62 is deze bal. vernieuwing nog pas in zijn begin: ongeveer in de helft van de W dorpen is hij doorgedrongen, en alleen in de omgeving van Narmada (32) is een enigszins gesloten *-h*-gebied te vinden, waarbij nu eens de geheel-bal. eenlettergrepige vorm *ñuh*, dan weer de half-bal. vorm *ñiuh* optreedt. Natuurlijk moet men ook hier weer rekening houden met incidentele varianten in sommige dorpen, maar het aantal gevallen met *-h* is toch meer dan voldoende om van een bal. vernieuwing te spreken: waarbij intussen geenszins is uitgesloten, dat de vorm met *-r* thans weer aan de winnende hand is, onder invloed van alg. sas. *ñiur* en BI (zij het dan niet algemeen) *ñiur*. De *-h*-vormen in het NW zijn opvallend: daar heeft de bal. vernieuwing zich algemeen doorgezet. Ik zou deze verbalisering van dit woord juist in dit gebied mede willen verklaren als een gevolg van de grote betekenis die de klappercultuur juist hier in Tandjung (185) en omgeving heeft: en de klappertuinen daar zijn meestal eigendom van Baliërs — niet vreemd dan, dat juist daar de bal. vorm zo'n succes had. Het is voorts misschien niet zonder betekenis dat *ñuh* en *ñiuh* uitsluitend voorkomen in dorpen in het W die ook in het geval *biwih* een *-h* hebben, dus niet in *biwir*-dorpen. Mag men zeggen dat deze bal. vernieuwing secundair toch weer aansluiting zoekt bij de oude sas. *-r/-h* tegenstelling? In dit verband vraagt *nuquh* in 67 (ZW) nog de aandacht. Op zichzelf, leerden ons de vorige kaarten, is er geen bezwaar in dit dorp een bal. vernieuwing te vermoeden: er zijn er meer. Aan de andere kant blijkt nogal eens dat dit dorp zich vaak door vormen onderscheidt die noch bal. noch alg. sas. zijn (K24, K47), en die misschien toch oud zijn. Bovendien is het met de representatie van de oer-*r*'s ook in het Z niet zo'n eenvoudige zaak — en ik vraag mij daarom af of niet dit *nuquh* toch niet een relict kan zijn van de oudere eigen sas. Z vernieuwing *r > h*, die verder, om welke reden dan ook, in dit woord geen succes heeft gehad, maar die hier is blijven

hangen. Nadere toelichting op dit vage vermoeden kan ik in dit verband echter niet leveren.

K55 levert weer andere moeilijkheden op, die ook elders nader besproken moeten worden: hier gaat het alleen om de verbreiding van het woord *busun* als 'jong klapperblad'. Dit woord is weer bij uitsluiting bijna in het W aangetroffen, voorts in NW en N, en tenslotte in een aantal dorpen in het O, die weer in de buurt van Masbagiq (113) liggen, dat zelf ook *busun* heeft. Het W *busun*-gebied, dat alle genealogische tegenstellingen tussen sas. dorpen heeft uitgewist kan niet anders zijn dan dat van een bal. vernieuwing, *busun* is immers (ook?) balisch. Toch is daarmee de kaart niet zonder meer verklaard, vooral *busun* in het N is merkwaardig: kan inderdaad dit als een bal. vernieuwing worden opgevat, die bv. via Tandjung (185) het N heeft bereikt? Er zijn geen andere vbb. dat een beperkt gebleven bal. vernieuwing juist naar het N zo ver doordringt¹³⁾, maar dat bewijst natuurlijk niet, gezien het geringe aantal kaarten met bal. vernieuwingen, dat het 'dus' ook hier niet kan gebeurd zijn. Intussen is er in een geval als dit altijd de andere mogelijkheid dat *busun* óók oorspr. sas. geweest is, door een andere vorm verdrongen, maar juist in Bajan, dat in het algemeen vaak relictgebied is, bewaard gebleven. Deze kans bestaat nu eenmaal altijd, gegeven de „oerverwantschap” tussen bal. en sas.

Hiermee zijn de kaarten van de Atlas die bal. invloed vertonen behandeld¹⁴⁾. Niet alle voorbeelden zijn even fraai, en sommige zouden op zichzelf genomen misschien niet overtuigend zijn. Maar aan de andere kant zijn met name K62 en K35 zo overtuigend op zichzelf, en sluiten de andere zich er zo nauw bij aan, dat men samenvattend toch kan zeggen dat de bal. expansie op Lombok, hoe beperkt hij althans in het materiaal van de vragenlijst kwantitatief ook is, zich zeer helder en onmiskenbaar laat demonstreren; vooral van belang is daarbij dat deze kaarten die bal. invloed vertonen principieel verschillen van alle andere kaarten, die intern-sas., evt. uit het O afkomstige (smbw.) vernieuwingen laten zien: de typische kenmerken zijn: concentratie van de vernieuwing in het Westen met event. uitlopers naar M, O, NW, en doorkruising van de oude genealogische tegenstellingen in het Westen in een mate die op andere kaarten ongekend is.

A. TEEUW.

¹³⁾ *Sambi* is, door de bet. van het woord, een bijzonder geval.

¹⁴⁾ Misschien is op K60 in de tweede vocaal van het woord voor 'haan' (*sa(w)un* tgo. *sa(w)on*) ook nog mede bal. invloed in het spel, maar het geval is onzeker, en kan bovendien niet besproken worden buiten verband met de overige sas. taalgeschiedenis.